

<https://doi.org/10.15407/sofs2025.04.122>

УДК 92:550.3+551.5(477)

М.А. БАЛИШЕВ, доктор історичних наук, директор
Центральний державний науково-технічний архів України
вул. Москалівська, 139, Харків, 61157, Україна,
e-mail: m.a.balyshev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

НАУКОВИЙ ДОРОБОК УКРАЇНСЬКОГО ГЕОФІЗИКА ТА МЕТЕОРОЛОГА ДМИТРА ПЕДАЄВА (1873—1936)

У статті узагальнено результати комплексного історико-наукового дослідження життєвого шляху та наукового доробку професора Дмитра Кіндратовича Педаєва. Вона є продовженням циклу історико-біографічних досліджень, присвячених висвітленню наукового доробку вчених, які своєю невтомною працею наприкінці XIX ст. — початку XX ст. заклали підвалини сучасного природознавства. Д.К. Педаєв є одним із засновників Харківської метеорологічної школи, який належить до нечисленної групи науковців, що виконували перші аерологічні й актинометричні дослідження на території України. За редакцією Д.К. Педаєва вийшли друком багатосерійні довідкові видання, що впродовж 1910-х — 1930-х рр. складали основу для подальших робіт у галузі регіональної кліматології й слугували переконливим орієнтиром для подальших узагальнень. Основні напрями роботи талановитого вченого та організатора науки були зосереджені у галузі геофізики, метеорології та кліматології Слобожанщини і Придніпров'я. Встановлено, що у низці публікацій стисло згадано окремі аспекти наукової, організаційної та педагогічної діяльності вченого, проте відсутня комплексна праця, присвячена відтворенню його повної наукової біографії. Завдяки вивченню архівних ретроінформаційних ресурсів з'ясовано основні віхи наукової біографії

Цитування: Балышев М.А. Науковий доробок українського геофізика та метеоролога Дмитра Педаєва (1873—1936). *Наука та наукознавство*. 2025. № 4 (130). С. 122—147. <https://doi.org/10.15407/sofs2025.04.122>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Д.К. Педаєва, встановлено етапи науково-дослідницької роботи вченого; підтверджено його участь у розбудові метеорологічної науки в Україні, створенні гідрометеорологічних структур у 1920-х — 1930-х роках; наведено приклади широкої громадсько-просвітницької діяльності вченого. Розглянуто багатоаспектну організаційно-розпорядчу діяльність проф. Д.К. Педаєва у Сільськогосподарському науковому комітеті України, Українській метеорологічній службі, Гідрометеорологічному комітеті УСРР; висвітлено основні віхи науково-педагогічної діяльності ученого у Харківському інституті народної освіти, Науково-дослідному гідрометеорологічному інституті та Харківському інженерному гідрометеорологічному інституті, Харківській астрономічній обсерваторії.

Ключові слова: аерологія, актинометрія, геофізика, Д.К. Педаєв, кліматологія, кулі-пілоти, метеорологія, метеорологічна обсерваторія, метеорологічна станція, Українська метеорологічна служба, Харківський університет, Харківський інженерний гідрометеорологічний інститут.

Вступ. Продовжуючи цикл історико-наукових досліджень, присвячених висвітленню наукового доробку вчених, які своєю невтомною працею наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. заклали підвалини сучасного природознавства, ми звернулися до постаті українського геофізика, метеоролога, професора Дмитра Кіндратовича Педаєва, яка є важливим об'єктом для процесу персоналізації історії вітчизняної метеорології та кліматології. Д.К. Педаєв один із засновників Харківської метеорологічної школи, який належить до нечисленної групи науковців, що виконували перші аерологічні й актинометричні дослідження на території України. За його редакцією вийшли друком багатосерійні довідкові видання, що впродовж 1910-х — 1930-х рр. складали основу для подальших робіт у галузі регіональної кліматології, і, що особливо важливо, слугували переконливим орієнтиром для подальших узагальнень. Дані, отримані від служби погоди та метеопрогнозів, учений переважно опрацьовував власноруч, переробляв у вигляді аналітичних довідок і готував до друку. Зокрема, у серії «Труди метеорологічної мережі Харківського земства» Д.К. Педаєвим оприлюднено 19 томів (вже за радянських часів); підготовлено щорічні (помісячні) узагальнені огляди погоди Слобожанщини (опубліковано 19 томів); на основі зроблених аналітичних висновків з метеорологічних спостережень видано цикл матеріалів із кліматології Харківщини за період 1910-х — 1920-х рр. Більшість із цих довідників відкривалася передмовами, написаними проф. Д.К. Педаєвим.

Проте, незважаючи на переконливий внесок проф. Д.К. Педаєва у скарбницю вітчизняної науки (зокрема геофізики, метеорології, кліматології), його багатогранну організаційну та педагогічну діяльність у

різних управлінських структурах і закладах вищої освіти, наукова біографія цього видатного українського метеоролога залишається невідомою.

Аналіз досліджень і публікацій. Проведений історіографічний аналіз свідчить, що вивченню фактів із життя та творчості проф. Д.К. Педаєва окремих праць не присвячено. Проте його прізвище неодноразово зустрічається у публікаціях різної тематичної спрямованості (метеорологічної, сільськогосподарської та ін.), де висвітлено період першої третини ХХ ст. Там стисло наведено відомості про вченого і його діяльність, які потім повторюються у різних інтерпретаціях. Основним фактографічним джерелом розгорнутої інформації про Д.К. Педаєва є некролог, опублікований у «Віснику метеорології та гідрології» (1936)¹. Водночас деякі наведені у ньому твердження потребують уточнень і виправлень. Наприклад, вважаємо суттєвим упущенням зазначену там кількість публікацій ученого: ці дані необ'єктивно характеризують його напружену багаторічну науково-дослідну діяльність. Потребують також корегування деякі дати (та віхи) на його життєвому шляху, зазначені у некролозі приблизно.

Новизна отриманих результатів. На підставі архівної ретроінформації проведено комплексне дослідження наукового доробку проф. Д.К. Педаєва; реконструйовано віхи його життя й творчості; проаналізовано бібліографію праць і узагальнено підсумки дослідницької роботи, що уможливило відтворення наукової біографії вченого.

Метою статті є узагальнення результатів комплексного історико-біографічного дослідження життєвого шляху та наукового доробку професора Дмитра Кіндратовича Педаєва.

Методи викладення та джерельна база. Застосовано спеціальні методи — історико-біографічний, історико-хронологічний, ретроспективний та методи джерелознавчого аналізу. Основу джерельної бази дослідження склали матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 27, 166, 331), Державного архіву Полтавської області (ф. 540), Архіву Науково-дослідного інституту астрономії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та ін.

Результати дослідження та їх обговорення. Дмитро Кіндратович Педаєв народився 22 жовтня 1873 р. у м. Соколки Кобеляцького повіту Полтавської губернії у родині майора Кіндрата Педаєва. Родина Педаєвих володіла невеличкою ділянкою землі біля Педано-Павлівського хутора Кишенської волості Кобеляцького повіту (урочище «Кагамлик»). Надалі Д.К. Педаєв писав у анкетах, що він є особовим дворянином,

¹ Люляев М.М., Богатир Т.К., Адешелідзе Ю.Ю. та ін. Дмитро Кондратович Педаев. *Вісник метеорології та гідрології*. 1936. № 11—12. С. 57—59.

оскільки «скінчив університет»². Його брат, Євген Кіндратович Педаєв, 1877 р. н., закінчив юридичний факультет Імператорського університету Святого Володимира (1901); Київське військоve училище (1902); обіймав посади помічника секретаря у Полтавському окружному суді, потім — у Київському окружному суді³. Під час подій Української революції у званні поручика служив у армії Української народної республіки С. Петлюри, був узятий у полон. Після закінчення військових дій працював як член колегії захисників Київського окружного суду; з 1924 р. перебував на особливому обліку в Державному політичному управлінні м. Києва. Надалі працював у Києві у міському відділі комунального господарства (Откомхоз)⁴. У 1904 р. брати Педаєви продали частину землі родинного маєтку козацькому товариству з 13 домогосподарств⁵; у 1916 р. Є.К. Педаєв розпродав залишки спадкового земельного наділу на Полтавщині (80 десятин), які йому належали спільно з братом⁶.

Після закінчення Полтавської чоловічої гімназії (1891) Д.К. Педаєв вступив до фізико-математичного факультету Харківського університету. Вже на другому курсі він почав студіювання, працюючи у галузі метеорології під керівництвом видатного українського фізика-теоретика М.Д. Пильчикова (1857—1908). Свою першу наукову роботу Д.К. Педаєв присвятив дослідженням з атмосферної електрики, оприлюднивши їх узагальнені результати у «Записках Харківського університету» (також надрукована як окреме видання) [1].

За часів студентства (з 1895 р.) Д.К. Педаєв почав працювати другим спостерігачем на метеорологічній станції Харківського університету (спільно з І.П. Поповим). До кола його обов'язків входило здійснення оперативних метеорологічних спостережень, виконання їх обчислень, корегування щомісячних таблиць погоди та складання звітів, дані до яких надалі публікувалися у «Літописах Миколаївської Головної геофізичної обсерваторії» [2, с. 254]. Також він виконував розбирання записів низки самозаписувальних приладів станції (дощографа, геліографа та ін.); проводив випробовування та порівняння метеорологічних пристроїв, які належали іншим станціям і приватним особам. Улітку 1896 р., після закінчення університету Д.К. Педаєва відряджено Головною геофізичною обсерваторією (Санкт-Петербург) до Нижнього Нов-

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 2.

³ Державний архів Полтавської області, ф. 540, оп. 5, спр. 287, 13 арк.

⁴ Книга учета лиц, состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины. Том III. Харьков: Сага, 2012. С. 1410—1411.

⁵ Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 592, оп. 26, спр. 1035.

⁶ РДІА, ф. 1412, оп. 36, спр. 543.

города, де він взяв участь в організації відділу метеорології XVI Всеросійської промислової та художньої виставки. Тут упродовж двох місяців Д.К. Педаєв працював на метеорологічній станції під керівництвом видатного гідрометеоролога, засновника російської аерології та служби погоди, директора Головної геофізичної обсерваторії М.О. Рикачова (1841—1919)⁷.

З 1897 р. Д.К. Педаєв розпочав широку педагогічну діяльність у Харкові: викладав фізику, космографію, фізичну географію та метеорологію у Першому реальному училищі, Другій (Вознесенській) жіночій гімназії; читав лекції на постійних курсах для робітників і брав участь у різних тимчасових освітніх програмах, зокрема при стоматологічній школі (асистував на лекціях із метеорології та самостійно викладав курси фізики і метеорології)⁸.

Від цього часу (1898) розпочинається творчий період у діяльності Д.К. Педаєва: вчений систематично (зазвичай щомісячно) надсилав результати власних спостережень різних погодних явищ на Харківщині до «Метеорологічного вісника» (у вигляді повідомлень і листів до редакції). Привертає увагу низка його тогочасних публікацій, наприклад стаття з описом та ілюстрацією незвичайної блискавки, яку Д.К. Педаєв сфотографував у травні 1902 р. у Харкові⁹; матеріал із описом невідомого явища (масштабна заграва біля горизонту), що спостерігалось на межі Київської та Подільської губерній (і відбивалось на фоні ясного неба у різних містах, зокрема у Харкові, у вигляді кіл химерних форм)¹⁰. За свідченням Д.К. Педаєва, такі структури не фіксувалися у «Міжнародному атласі хмар» (*Atlas international des nuages*), який видавала Всесвітня метеорологічна організація, тому, на його думку, вони потребували обов'язкових спостережень. Спільно з першим спостерігачем університетської метеорологічної станції І.П. Поповим Д.К. Педаєв готував двотижневі огляди погоди Харківської губернії, створені за узагальненими результатами оброблених спостережень усіх станцій місцевої метеорологічної мережі. Деякі результати їхньої спільної роботи представлені у низці публікацій [3].

Зазначені прогнози погоди та аналітична інформація (наприклад, щодо перспектив посушливості у короткостроковій перспективі) сис-

⁷ Люляев М.М., Богатир Т.К., Адешелідзе Ю.Ю. та ін. Дмитро Кондратович Педаев. *Вісник метеорології та гідрології*. 1936. № 11—12. С. 57.

⁸ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 4.

⁹ Педаев Д. Молния 11 мая (21 апреля) 1902 г. в Харькове. *Метеорологический вестник*. 1902. Т. 12. С. 399—401.

¹⁰ Педаев Д.К. Загадочное оптическое явление в Киеве. *Метеорологический вестник*. 1899. № 9. С. 412.

тематично оприлюднювалися у місцевій «Південно-руській сільськогосподарській газеті» (1902—1903). Редакція цього часопису погодилася надрукувати бланки для фіксації спостережень, що посприяло поширенню інформації та розвитку метеорологічної мережі¹¹. Деякі метеорологічні матеріали Д.К. Педаєв готував і для журналу «Клімат», який пропонував читачам прогнози погоди (з поданням тексту чотирма мовами: російською, французькою, німецькою та англійською)¹². Опановуючи набутий літературний досвід, Д.К. Педаєв навіть спробував реалізувати себе у царині наукової фантастики, захопившись ідеями П. Ловелла та Г. Веллса щодо можливості існування позаземного життя. Зокрема, написав коротку оповідь під назвою «Рукопис з Марса. Протокол», опубліковану в «Новому журналі іноземної літератури, мистецтва і науки»¹³.

Не припиняючи педагогічної діяльності, спільно з відомим фізиком, метеорологом та письменником М.П. Косачем (1869—1903), старшим братом Л.П. Косач (Лесі Українки), тогочасним керівником метеорологічної станції Харківського університету, Д.К. Педаєв брав активну участь у створенні метеорологічної мережі Харківської губернії, організація якої відбувалась у межах діяльності університетського магніто-метеорологічного кабінету (з 1902 р.). Після раптової смерті М.П. Косача (1903) Д.К. Педаєв продовжив цю справу спільно з І.П. Поповим, лаборантом кабінету: у перші роки існування мережі він особисто виконував оброблення переважної більшості метеоспостережень¹⁴. Це була дуже копітка щоденна праця з мізерною винагородою (600 руб.), виплачуваною зі спеціальних коштів університету. Водночас Д.К. Педаєв започаткував проведення досліджень із сонячної радіації з метою вивчення її впливу на атмосферу та земну поверхню (1904): це були перші у Харкові актинометричні дослідження¹⁵. Традиційно переважну більшість місцевих метеорологічних матеріалів друкували у харківській типографії Б. Бенгіса (до початку подій Української революції). Проте результати спостережень 1903—1904 рр., отримані геофізиком Г.О. фон-Леммлейном (лаборантом фізичного кабінету) та вперше самостійно оброблені Д.К. Педаєвим, у зв'язку з революційними подіями 1905 р. затрималися в друці

¹¹ Метеорологическая станция. *Записки императорского Харьковского университета*. Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и Сыновья, 1903. Кн. 2. С. 104.

¹² Педаев Д.К. Предсказания погоды журнала «Климат» за июль 1903 года. Харьков: Типо-лит. И.М. Варшавчика, 1903. 3 с.

¹³ Педаев Д.К. Рукопись с Марса. Протокол. *Новый журнал иностранной литературы, искусства и науки*. 1901. № 2. С. 129—134.

¹⁴ Педаев Д. На могилу М.П. Косача. *Южный край*. 1903. 6 октября.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 5.

майже на півтора року: у квітні того року типографію закрили після арешту її власника¹⁶.

Незабаром у Харкові створено земське метеорологічне бюро та затверджено окрему посаду губернського метеоролога, на яку спочатку призначили Г.О. фон-Леммлейна. Проте у 1906 р. у зв'язку із його від'їздом з Харкова бюро очолив Д.К. Педаєв. Він розпочав цю діяльність під загальним керівництвом проф. Є.О. Роговського (1855—1912), який викладав загальний курс метеорології у Харківському університеті та керував його метеорологічною станцією. Необхідно зауважити, що у січні 1906 р. університетська метеостанція та її прилади були суттєво пошкоджені внаслідок пожежі, і саме це вплинуло на призначення Д.К. Педаєва на посаду губернського метеоролога. Невдовзі завдяки його енергійній діяльності земська метеорологічна мережа (якою опікувалися завідувач і три обчислювача) вже складалася з 37 станцій другого розряду і 108 дощомірних постів (1914) [2, с. 258].

З метою підвищення фахової кваліфікації впродовж 1907—1908 рр. Д.К. Педаєв працював у кліматичному відділенні Головної геофізичної обсерваторії, вивчаючи методи оброблення метеорологічних спостережень. Це дало йому змогу взяти участь у Другому метеорологічному з'їзді, організованому Імператорською Академією наук у Петербурзі на початку 1909 р. Після повернення до Харкова Д.К. Педаєва запросили викладати курси фізики та метеорології на Вищих жіночих курсах, тому він припинив співпрацю із закладами середньої освіти. За поданням попечителя Харківського навчального округу колезькому раднику Д.К. Педаєву навіть призначили одноразову матеріальну допомогу¹⁷.

У цей період справжнім захопленням Д.К. Педаєва стало мистецтво фотографування, яке він самостійно й досконало опанував і навіть видав посібник «Керівництво з фотографії» для фотографів-початківців, який користувався значним попитом і витримав чотири перевидання¹⁸. У посібнику викладено опис фотоапаратів, алгоритми процесу фотографування, властивості об'єктів, тривалість експозиції, описано спеціальні види зйомки, способи отримання кольорової фотографії та ін.

Попри значне педагогічне навантаження та діяльність на посаді губернського метеоролога, навесні 1910 р. Д.К. Педаєв очолив роботу метеорологічної станції Харківського університету, оскільки І.П. Попов,

¹⁶ Материалы по климатологии Харьковской губернии: краткие выводы из метеорологических наблюдений в 1903 году. Харьковская губ. земская метеорологическая сеть. Харьков: Тип. Б. Бенгиса, 1906. С. 2.

¹⁷ РДІА, ф. 740, оп. 23, спр. 658.

¹⁸ Педаєв Д.К. Руководство фотографии. 4-е, соверш. перераб. изд. Харьков: Типография Дрейшпуля, 1908. 320 с.

на якого зазвичай покладалися ці обов'язки, раптово пішов із життя¹⁹. На той час матеріально-технічна база університетської станції була дуже скромною, дорівнюючи за наявністю інструментарію звичайній метеорологічній станції другого розряду. Проте, враховуючи публічну діяльність її нового енергійного завідувача, станція поступово стала поповнюватися новим науковим приладдям. У грудні того ж року за ініціативою Д.К. Педаєва організовано Першу земську нараду з питань сільськогосподарської метеорології, де вчений представив низку доповідей: «Про метеорологічну мережу Харківського земства», «Про термометри для визначення температури ґрунту на різних глибинах» (видана окремою працею) [4]. Матеріали наради, узагальнені Д.К. Педаєвим (обсягом 15 друк. арк.), опубліковано у збірнику «Труди обласного з'їзду представників земств і сільських господарств Півдня Росії»²⁰.

Після цього заходу Д.К. Педаєва почали запрошувати на різні сільськогосподарські конференції; він брав участь у губернських нарадах земських інструкторів садівництва, готував відповідні тематичні публікації [5, с. 35—36]. Під час роботи великої Агрономічної наради, що відбулася при губернській земській управі за участі представників сусідніх губерній та урядових інструкторів (серпень 1911 р.), Д.К. Педаєв представив доповідь про очікувані на Харківщині заморозки²¹. У цей період метеопрогнози вченого вже користувалися значним авторитетом і навіть друкувалися як окремі брошури²².

Водночас Д.К. Педаєв, котрий мав активну життєву позицію, займався громадською діяльністю. Як волонтер Харківського товариства поширення грамотності серед народу брав участь у підготовці добре ілюстрованої збірки «Народна енциклопедія наукових і прикладних знань» (видавалася товариством упродовж 1910—1912 рр., мала обсяг 14 томів, складала 21 книгу). Спільно з відомими харківськими науковцями А.М. Красновим та О.М. Покровським Д.К. Педаєв став автором-укладачем тому № 6 — «Антрополого-географічного», зміст якого охоплював низку дисциплін: фізичну географію, метеорологію, країнознавство, антропологію, етнографію та історію географічних відкриттів²³.

¹⁹ Метеоролог И.П. Попов: некролог. *Утро*. 1910. 16 июня.

²⁰ Труды областного съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России, Екатеринослав, 7—20 сентября 1910 года. Т. IV. Доклады / Под ред. В. Брунста. Екатеринослав: Тип. торгового дома «Нейте и Мясоедов», 1910. С. 971—1719.

²¹ На совещании инструкторов садоводства. *Южный край*. 1911. 1—2 сентября.

²² Педаев Д.К. Какая будет завтра погода? Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1912. 5 с.

²³ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Том 6: Антрополого-географический / Сост. проф. А.Н. Краснов, Д.К. Педаев, прив.-доц. А.М. Покровский. Полутом 1. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. 448 с.

Як член повітроплавного відділу Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства, у вересні 1911 р. Д.К. Педаєв активно долучився до організації авіаційної виставки у Харкові, присвяченої збиранню коштів на створення міської авіаційної школи та популяризації авіації загалом. У межах цього масштабного заходу (його відвідало шість тисяч осіб), який став першим на теренах сучасної України, Педаєв прочитав цикл публічних (вечірніх) безкоштовних лекцій з різних питань авіації, зокрема атмосферних умов повітроплавства. Згідно з повідомленнями харківських газет, особливий інтерес викликала доповідь «Авіатор і погода», супроводжувана демонстрацією різних приладів і відповідних дослідів; її автора публіка «зустріла оваціями та подякою»²⁴. Матеріали доповіді надруковано у декількох випусках часопису «Важче за повітря»²⁵ та видано Повітроплавним відділом Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства окремою брошурою «Авіатор і погода: про зміну швидкості вітру до земної поверхні та на різних висотах. Зміна швидкості вітру з висотою» [6]. У цій роботі Д.К. Педаєв узагальнив результати спостережень і практичних вимірювань зміни швидкості вітру (біля земної поверхні та на різних висотах). Брошуру ілюстровано таблицями, кресленнями і фотографіями, а зроблені висновки безсумнівно мали важливе практичне значення для авіаторів. Д.К. Педаєв, зокрема, наголошував, що «найбільше практичне значення має вивчення вітрів саме у нижньому шарі атмосфери до двох кілометрів» [7, с. 251—252].

Розвиваючи цю тематику досліджень, у 1912 р. Д.К. Педаєв організував перші у Харкові кулепілотні й зондові спостереження вищих шарів атмосфери (згідно з міжнародною програмою), під час яких у певні дні випускали резинові кулі-зонди (із самописцями), що здійснювали безперервну фіксацію температури та вологості повітря на різних висотах (під час підйому та спуску), визначали напрям і швидкість вітру. Ці дослідження виконувалися згідно з методичними інструкціями та вказівками від аерологічної секції Магніто-метеорологічної обсерваторії у Павловську, звідки до Харкова також передавали метеорографи та витратні матеріали. За свідченням харківських метеорологів, кулі-зонди піднімалися до рекордної на той час висоти 22 км; найнижча температура у стратосфері була зафіксована ними у листопаді 1914 р. на висоті 10 км (становила $-65,6^{\circ}\text{C}$)²⁶. За п'ятирічний період спостережень під керівництвом Д.К. Педаєва випущено 60 таких куль-зондів. Оброблення

²⁴ Авиационная выставка. *Южный край*. 1911. 14 сентября; Н-ский А. Авиационная выставка. *Южный край*. 1911. 4 сентября.

²⁵ «Тяжелее воздуха».

²⁶ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 5.

всіх матеріалів спостережень, здійснюваних у цьому напрямі на університетській метеорологічній обсерваторії, вчений виконував особисто²⁷.

У березні 1912 р. Д.К. Педаєв взяв участь у Першій нараді з питань місцевих метеорологічних мереж, організований постійною Комісією із сільськогосподарської дослідної справи при Вченому комітеті Головного Управління землевпорядкування та землеробства. У межах цього безпрецедентного на той час заходу відбулося п'ять засідань за участі всіх завідувачів місцевих метеорологічних мереж країни. Згідно з протоколами наради, Педаєв активно долучився до обговорень усіх без винятку питань і представив під час заходу три доповіді: «Організація місцевого метеорологічного бюро», «Інспектування станцій» та «Віднесення мереж до центральних загальноімперських метеорологічних установ»²⁸.

У 1913 р. Д.К. Педаєва за конкурсом обрано на посаду завідувача відділу метеорології Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції (цю посаду він обіймав до 1924 р.), яка здійснювала дослідження кліматичних умов регіону та аналізувала його значення для розвитку місцевого сільського господарства. Водночас Д.К. Педаєв опікувався діяльністю університетської метеорологічної станції, де продовжував обіймати посаду асистента; тут він встановив деякі прилади обласної дослідної станції для організації метеоспостережень. Але у період Першої світової війни було повністю призупинено поповнення та відновлення інструментальної бази Метеорологічної обсерваторії (нова назва університетської метеостанції), тому тут стали готувати кулі-пілоти, які випускали без наукового приладдя лише з метою дослідження напрямку та сили вітру на різних висотах. Зауважимо, що в 1917—1922 рр. за участі Д.К. Педаєва випущено понад 460 куль-пілотів, що дало змогу ретельно вивчити розподіл повітряних течій над Харковом на різних висотах (до 15 км) [8, с. 245].

Наукова робота Д.К. Педаєва не завадила його громадській діяльності: у 1913 р. ученого обрано дійсним членом Харківського математичного товариства як представника від Метеорологічної обсерваторії Харківського університету. Як активний член Харківського товариства дослідників природи Д.К. Педаєв узяв участь і у підготовці довідкового видання «Харків: путівник для туристів та екскурсантів» (тричі пере-

²⁷ Левицький І.Ю., Байназаров А.М. Два століття пізнаємо Землю: з історії кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Харків: ХНУ, 2005. С. 13.

²⁸ Труды совещания о местных метеорологических сетях, происходившего с 28 февраля по 3 марта 1912 года при постоянной Комиссии по сельскому опытному делу при Ученом Комитете Главного Управления Землеустройства и Земледелия. С.-Петербург: Типография А.В. Орлова, 1913. 235 с.

виданого впродовж 1913—1915 рр.). Більшу частину тексту цього популярного видавничого проекту (зокрема матеріали з кліматології) він підготував спільно з головою товариства В.І. Талієвим (1872—1932); вони ж здійснили його редагування²⁹.

У 1917 р. Д.К. Педаєв звільнився від обов'язків завідувача метеорологічною мережею земської управи та повністю повернувся до роботи у Харківському університеті. Вченого обрано на посаду старшого асистента магніто-метеорологічного кабінету; він почав читати курси геофізики та метеорології; був затверджений у званні професора (1918)³⁰ і водночас викладав метеорологічні дисципліни в інших харківських закладах освіти.

Згідно з архівними документами, під час подій Української революції Д.К. Педаєв долучився до кооперативного руху: працював у первинних товариствах і у різних спілках (як член правління або його ревізійних комісій). Тоді ж учений читав лекції у клубах, партійних установах, військових частинах, на багатьох освітніх курсах (з аеронавігації, на Вищих повторних курсах червоних командирів, курсах для робітників, сільськогосподарських курсах); викладав метеорологічні дисципліни у декількох закладах освіти, зокрема у загальноосвітніх школах³¹. У цей період Д.К. Педаєв підготував низку праць, які вийшли друком у різних часописах: у виданні «Хлібороб-Кооператор» Харківського губернського сільськогосподарського товариства опубліковано статті щодо кількості дощових опадів, введення у Росії нового стилю; у «Бюлетені Харківського товариства аматорів природи» — узагальнені результати аналізу показників зимової погоди у Харкові впродовж 1906—1917 рр. Також Д.К. Педаєвим було впорядковано та надруковано матеріали щомісячних оглядів погоди Харківської губернії з 1907 по 1915 р. (з детальними картами та графіками), які містили узагальнені дані спостережень губернської метеорологічної мережі за цей період (загальним обсягом понад 600 друк. арк.)³².

Д.К. Педаєв долучився до ініціативи студентського гуртка натуралістів при Харківському університеті щодо підготовки довідкового видання «Околицями Харкова. Досвід природничо-історичного путівника» (1916), для якого підготував розділ, присвячений клімату Харкова³³.

²⁹ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. Третье издание / Сост. В.И. Талиев, Д.К. Педаев. Харьков: Тип. И.М. Аничкина, 1915. 41 с.

³⁰ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 4.

³¹ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 8.

³² ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 6.

³³ Педаев Д.К. Из материалов по климатологии Харькова. По окрестностям Харькова. Опыт естественно-исторического путеводителя. Харьков: Тип. Б.Г. Бенгис, 1916. С. 201—224.

Спільно з іншими викладачами Харківського університету (В.Г. Аверіним, В.О. Барвінським, В.І. Талієвим, М.Ф. Сумцовим, О.С. Федоровським) Д.К. Педаєв взяв участь у підготовці колективного краєзнавчого посібника «Природа та населення Слобідської України. Харківська губернія» (1918), який упродовж тривалого часу користувався значним попитом серед науковців. Для цього видавничого проєкту вчений підготував окремий розділ «Клімат»³⁴.

З 1918 р. Д.К. Педаєв почав працювати у Сільськогосподарському науковому (ученому) комітеті України при Народному комісаріаті землеробства УСРР (далі — Наркомзем), очоливши метеорологічну секцію; взяв участь у декількох конференціях сільськогосподарської спрямованості, зокрема у роботі Першого Всеукраїнського агрономічного з'їзду (1920). Після утворення восени 1921 р. на базі комітету Української метеорологічної служби (далі — Укрмет), головне управління якої розташовувалось у Києві, вчений очолив її територіальний підрозділ — харківський відділ.

Зазвичай особові справи кадрового діловодства є достатньо інформативним джерелом даних про службове просування особи, назви (та перейменування) установ і структурних підрозділів, де ця особа працювала. Проте неякісно складений українською мовою «Анкетний листок відповідального співробітника» (друк 1926 р.) з архівної особової справи Д.К. Педаєва не дає змоги отримати докладніші відомості про просування вченого по службі у цей період, оскільки у графі анкети «переведення на горожанській службі» він відповів «не розумію питання»³⁵.

Восени 1921 р. у період масштабної посухи, яка охопила південь і схід України, Д.К. Педаєв брав участь у нарадах різних рівнів, присвячених подоланню наслідків бездощів'я, зокрема у заходах Харківського губернського комітету з боротьби із посухою; долучився до роботи Всеукраїнського агрономічного товариства, де на одному із засідань представив доповідь «Посуха, як метеорологічне явище». Вийшла друком низка брошур вченого з тематичними матеріалами³⁶.

Зауважимо, що Д.К. Педаєв критично оцінював перші кроки радянської влади з організації метеорологічної служби на території України; негативно сприйняв декрет Ради народних комісарів (РНК) УСРР «Про метеорологічну службу на Україні» (від 19.11.1921 р.), зазначивши, що

³⁴ Педаєв Д.К. Клімат Харьковской губернии. *Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: Пособие по родооведению*. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1918. С. 36—53.

³⁵ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 2.

³⁶ Педаєв Д.К., Заславський Е.Й. Про засуху. Вип. 5. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1921. 24 с.

його «ухвалено ненормальним порядком» [9]; піддав сумніву доцільність положень деяких інструкцій для організації метеорологічних спостережень, виданих у 1921 р. Геофізичною секцією відділу природничих наук Українського наукового товариства у Києві [10].

Д.К. Педаєв брав участь у реорганізації Харківського університету та Академії теоретичних знань, що виникла на його базі, зокрема проводив повну ревізію наявних справ діловодства³⁷. Після заснування у травні 1921 р. Харківського інституту народної освіти (ХІНО) у складі факультету професійної освіти створено природничу секцію, куди увійшли підсекції природознавства та географії. Остання об'єднувала низку кафедр, зокрема кафедру метеорології та кліматології, яку очолив Д.К. Педаєв (за штатним розкладом ХІНО — науковий робітник III категорії) [11, с. 117]. Водночас учений працював як позаштатний професор механічного факультету Харківського технологічного інституту, де читав курс лекцій з аерології (1923)³⁸.

Восени 1921 р. при ХІНО організовано науково-дослідну кафедру астрономії, яка використовувала матеріально-технічну базу астрономічної обсерваторії Харківського університету. У структурі кафедри астрономії утворено секцію геофізики (метеорології), яку очолив Д.К. Педаєв. Починаючи з 1922 р. під час наукових засідань кафедри астрономії ХІНО часто розглядалися доповіді та повідомлення за темами метеорологічної спрямованості, які учений готував особисто («Про визначення швидкості вітру за допомогою куль-пілотів», «Циклони та антициклони», «Будова верхніх шарів атмосфери за новітніми даними», «Про довгострокові прогнози погоди», «Про деякі геофізичні дослідження у зв'язку із експедицією Р. Амундсена до Північного Полюса», «Про погоду на Україні», «Зміни погоди за останні дні та їх причини», «Про переліт Р. Берда до Північного Полюса», «Про переліт Р. Амундсена через полюс на дирижаблі “Норвегія”», «Про геофізичні установи Ленінграда», «Оброблення матеріалів метеорологічної обсерваторії», «Нові карти погоди», «Про застосування планіметрів щодо дослідження термограм і барограм» та ін.)³⁹ [12, с. 89, 418—429].

Керівником секції метеорології кафедри астрономії ХІНО було відновлено систематичні щоденні метеорологічні спостереження, перервані внаслідок військових дій 1919—1920 рр., результати яких оперативно обробляли (записи геліографа, снігописця, дощописця, барографа, термографа). У стислий термін Д.К. Педаєв опрацював матеріали

³⁷ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 12, спр. 5754, арк. 8.

³⁸ ЦДАВО України, ф. Р-331, оп. 2, спр. 122, арк. 196.

³⁹ Архів Науково-дослідного інституту астрономії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (далі — Архів НДІА ХНУ імені В.Н. Каразіна).

спостережень, накопичених упродовж 15 останніх років у Метеорологічній обсерваторії. З метою налагодження служби погоди вчений також почав збирати кліматичні матеріали з території усієї України. У цей період одним з основних завдань Д.К. Педаєва стало відновлення обміну метеоповідомленнями з українськими метеорологічними станціями (метеодані станцій із Західної Європи продовжували надходити). Отже, вже на початку 1922 р. учений відновив отримання метеозведень з 12 вітчизняних станцій; у 1923 р. до обміну даними було залучено вже 30 станцій. Зауважимо, що секція метеорології (Метеорологічної обсерваторії) виконувала цю роботу лише завдяки ентузіазму та ініціативності її завідувача проф. Д.К. Педаєва: упродовж 1921 р. обсерваторія не отримувала жодного фінансування; у 1922 р. на її потреби асигновано лише декілька дрібних сум; майстерня була відсутня і прибори не ремонтувалися⁴⁰.

У 1923 р., після остаточного завершення структурних перетворень у колишньому Харківському університеті, Астрономічну та Метеорологічну обсерваторії об'єднано в єдину науково-дослідну установу — Харківську астрономічну обсерваторію (ХАО), у складі якої виокремлено два відділи: астрономічний та геофізичний. Геофізичний відділ очікувано очолив Д.К. Педаєв, який одразу відновив систематичне дослідження верхніх шарів атмосфери. Одним із поточних завдань цієї роботи стало отримання даних для організації повітряного сполучення Харків—Київ і Харків—Одеса. З цієї метою фахівці геофізичного відділу знову зосередилися на проведенні кулепілотних аерологічних спостережень, припинених унаслідок відсутності витратних матеріалів (попередні спроби запуску куль-пілотів у обсерваторії востаннє проводили у грудні 1920 р.). Зважаючи на те, що ХАО отримала від Головної геофізичної обсерваторії певну кількість водню (запасів якого вистачило до кінця 1925 р.), кулі-пілоти стали випускати щоденно, напрямок і швидкість вітру спостерігали на висоті до 14 км⁴¹.

Водночас Д.К. Педаєв забезпечив систематичне передавання телеграфом — до Укрмету, Московського обласного бюро погоди, Головної геофізичної обсерваторії (Ленінград), Центральної гідрометричної обсерваторії (Феодосія), а також Центральної аеронавігаційної станції (при дослідному московському аеродромі) — даних, отриманих під час метеорологічних і пілотних досліджень. Спільно з іншими співробітниками відділу вчений працював над складанням синоптичних карт

⁴⁰ Сластенов А.И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет, 1805—1955. Харьков: Изд-во ХГУ имени А.М. Горького, 1955. С. 89—90.

⁴¹ Звіт про діяльність Харківської астрономічної обсерваторії за 1926 рік. *Наука на Україні*. 1927. № 2—4. С. 255.

погоди та її оглядів — щомісячних, двотижневих, декадних і щоденних — відповідно до потреб сільського господарства (стан посівів і польових робіт) і повітряного сполучення. Огляди ґрунтувалися на метеозведеннях українських станцій, даних Московського обласного бюро погоди щодо спостережень у РСФРР і даних західноєвропейських метеоспостережень. У рукописному вигляді їх надсилали до Наркомзему УСРР та Штабу Цивільного повітряного флоту; надалі двотижневі та декадні огляди погоди друкували у бюлетенях Центрального статистичного управління («Статистичний бюлетень»), обов'язкові примірники яких направляли до різних державних структур (за списком). Також Державний плановий комітет УСРР (далі — Держплан) у спеціальних виданнях (збірник і атлас) друкував карти розподілу температур і опадів по території України. Водночас співробітники геофізичного відділу ХАО виконували багато замовлень на видачу довідок про погоду для державних та інших установ або приватних осіб⁴².

Під керівництвом Д.К. Педаєва (з 01.01.1924 р.) геофізичний відділ ХАО розпочав публікацію бюлетеня «Карти погоди на кожен день» (виходив друком у літографії Управління Південної залізниці). На той час це був єдиний український довідник, який надавав щоденний прогноз погоди на території усієї Європи⁴³.

Оскільки метеорологічний напрям діяльності ХАО не фінансували в належний спосіб, а матеріально-технічну базу не оновлювали, виконання планових завдань відділу залежало від організаторських і комунікативних здібностей його завідувача. Навіть запаси бланків для самописців, накопичені в університетській обсерваторії ще з 1914 р., були повністю вичерпані, а віднайти їх в УСРР було майже неможливо, оскільки їх виготовляли у Франції. Дуже гостро постало питання про друк завершених матеріалів, оскільки лише за період 1922—1926 рр. їх загальна кількість складала понад 120 друк. арк. без урахування результатів метеорологічних спостережень, отриманих за попередні десять років. Частково цю проблему вирішили завдяки співпраці з Укрметом, у виданнях якого було надруковано стислі витяги зі спостережень; також вийшла друком низка праць із методики оброблення кліматологічного матеріалу, створеної Д.К. Педаєвим.

Водночас у *«Трудах Харківської метеорологічної обсерваторії»*, що також друкувалися під грифом Укрмету як *«Матеріали до геофізичної характеристики України»* (впродовж 1923—1928 рр.), було опубліковано дані спостережень: аерологічних (за 1912—1926 рр.), над темпера-

⁴² Сластенов А.И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет, 1805—1955. Харьков: Изд-во ХГУ имени А.М. Горького, 1955. С. 89—90.

⁴³ Архів НДІА ХНУ імені В. Н. Каразіна.

турою повітря (за 1911—1924 рр.), над опадами та вітрами (за 1892—1926 рр.) [13, 14, 15]; оприлюднено «Стислі висновки з метеорологічних спостережень за останні 30 років (1892—1921)», «Висновки зі спостережень над 680 підйомами куль-пілотів», «Скорочені таблиці для обчислення вологості повітря за психрометром Асмана»⁴⁴. Проте практика знеособлення отриманих наукових результатів, яка існувала в той час в Укрметі, торкнулась і діяльності Педаєва: на низці картографічних матеріалів (наприклад, на картах опадів і температури на території України), складених особисто Д.К. Педаєвим і оприлюднених Укрметом у різних виданнях, прізвище вченого взагалі не зазначено⁴⁵.

В одному зі звітів Д.К. Педаєв зазначав, що штатну роботу Метеорологічної обсерваторії у цей період фактично забезпечує Штаб Цивільного повітряного флоту, який постачає до обсерваторії водень із гумовими оболонками куль, та Наркомзем УСРР, який сплачує витрати за напрямом служби погоди. Науково-дослідна робота геофізичного відділу ХАО також просувалася повільно, оскільки оброблення записів самозаписувальних приладів і занесення даних і відомостей до низки примірників займали більшість часу його колективу, до складу якого (станом на 1925 р.) входили лише Д.К. Педаєв (старший астроном), С.М. Семілетов (ад'юнкт-астроном) і В.Е. Тир (обчислювач). Попри це, для студентів ХІНО, які прагнули присвятити життя науковій діяльності, на постійній основі організовано спеціальні семінари та практичні заняття з метеорології, що проводилися під керівництвом проф. Д.К. Педаєва⁴⁶.

Оскільки завідувач геофізичного відділу ХАО підтримував тісний контакт з Обласною сільськогосподарською дослідною станцією та відповідними підрозділами Управління державного страхування УСРР (далі — Держстрах) з питань градобію, за дорученням Держстраху Д.К. Педаєв брав участь у різних спеціалізованих конференціях, зокрема виступив із доповіддю на Всеукраїнській нараді зі страхування сільськогосподарських культур від градобіїв. Загалом за завданнями Наркомзему УСРР та Держплану УСРР учений підготував значну кількість доповідей на кліматологічні та метеорологічні теми [12, с. 96].

Згідно з архівними документами, у цей період Д.К. Педаєв досить енергійно долучався до різних фахових заходів: Всеукраїнської магніт-

⁴⁴ Звіт про діяльність Харківської астрономічної обсерваторії за 1926 рік. *Наука на Україні*. 1927. № 2—4. С. 256.

⁴⁵ Волков А., Гуревич М., Ремізов Н. Лист до редакції. *Вісник Сільсько-Господарської Науки*. 1924. Ч. 5—6. С. 65.

⁴⁶ Сластенов А.И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет, 1805—1955. Харьков: Изд-во ХГУ имени А.М. Горького, 1955. С. 90.

ної наради, яка відбулася в Одеській магніто-метеорологічній обсерваторії; секції геофізики при Всеукраїнській академії наук. У грудні 1924 р. учений взяв участь у роботі Першого Всеукраїнського з'їзду у справі вивчення продуктивних сил і народного господарства України, який відбувся у Харкові. Оскільки значну частину обговорення на з'їзді було присвячено питанням сільського і лісового господарства України, Д.К. Педаєв представив доповідь «*Сонячний промінь як джерело енергії*». Також учений долучився до роботи Першої української геофізичної наради, організованої Укрметом (1925); взяв участь у Першому Всесоюзному геофізичному (Третьому метеорологічному) з'їзді (1925) та у Всесоюзному з'їзді виробничих сил у Москві (1926), де виступив із доповіддю «*Про постановку спостережень над вітром*»⁴⁷ [12, с. 112—116, 120]. Також Д.К. Педаєв представляв ХАО на пленумі Головного управління науковими установами УСРР (далі — Укрнаука) у Києві (1926), а влітку того ж року був відряджений до Слущкої (Павлівської) аерологічної обсерваторії (Ленінградська область) для ознайомлення з її діяльністю. Після його повернення до ХАО було відновлено вимірювання прямої сонячної активності, оскільки під час відрядження Д.К. Педаєв налагодив прилад актинометр (зокрема визначив новий перевідний множник)⁴⁸.

У 1927 р. Д.К. Педаєв взяв участь у нараді директорів центральних геофізичних установ СРСР (Київ), представляв харківську метеорологію на «*Кліматичній нараді*» метеорологів СРСР, що відбулася у Головній астрономічній обсерваторії (Пулково). За результатами цих конференцій учений розробив детальний кошторис на придбання нових магнітних приладів для ХАО [12, с. 124]. У липні цього ж року як представник Укрмету Д.К. Педаєв узяв участь у Всесоюзній нараді робітників дослідних станцій, ботаніків і селекціонерів, скликаній у Харкові при Наркомземі УСРР із метою визначення чинників, які можуть вплинути на втрату озимини (нарада відбулась у межах т. зв. справи щодо вивчення причин загибелі озимих посівів)⁴⁹.

У 1927 р. Укрметом видано «*Кліматичний атлас України*» [16], підготовлений Д.К. Педаєвим спільно з М.І. Гуком, видатним українським метеорологом, першим керівником «Бюро опадів». Це була перша спроба підготовки збірників кліматичних карт, які відображали кліматичні умови України. До видання увійшли карти температури і опадів, додані до календарів на 1926 та 1927 рр., і 21 карта ймовірності посухи. Серед

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 6, т. 3, спр. 4580, арк. 301—309.

⁴⁸ Звіт про діяльність Харківської астрономічної обсерваторії за 1926 рік. *Наука на Україні*. 1927. № 2—4. С. 257.

⁴⁹ Зміцнення озимого клину. Всесоюзна нарада при Наркомземі України. *Вісті ВУЦВК*. 1928. 24 липня.

іншого Д.К. Педаєв підготував текстовий супровід до видання та склав карти ізотерм.

Ще однією важливою працею Д.К. Педаєва в цей період стала підготовка спеціального довідкового видання — *покажчика вітчизняної метеорологічної літератури*, в основу якого покладено матеріали метеорологічного відділу Обласної сільськогосподарської дослідної станції, доповнені інформацією з документів харківського відділу Укрмету (покажчик охоплював праці до 1919 р.) [17].

За спогадами колег, усі публічні виступи Д.К. Педаєва (на науково-практичних нарадах, виробничих і загальних зборах) «були завжди яскраві, барвисті, дотепні і примушували аудиторію з особливою увагою прислуховуватися до слів ученого дослідника-громадянина»⁵⁰. Тому цілком зрозуміло, що під час урочистих зборів на відзначення п'ятирічного ювілею Укрмету, які проходили у будинку Всеукраїнської академії наук (лютий 1927 р.), право виголосити одну з центральних доповідей «*Роль метеорології у народногосподарському будівництві*», присвячену комплексному висвітленню діяльності служби, було надано саме Д.К. Педаєву [18]. Узагальнені матеріали цієї доповіді, де зроблено акцент на ролі та значенні клімату для сільського господарства, медицини, транспорту та ін., увійшли до науково-популярної праці «*Метеорологія у народному господарстві*» (1928) [19, с. 12].

У зв'язку з ліквідацією Сільськогосподарського наукового комітету в жовтні 1927 р. гідрометрична частина Наркомзему УСРР перейшла у підпорядкування Укрмету, який у результаті реорганізації перетворено на Управління метеорологічної та гідрологічної служби УСРР. Навесні 1928 р. Д.К. Педаєва включено як постійного члена до складу Науково-консультаційної ради при колегії Наркомзему УСРР (НКР), яка здійснювала координацію галузевого дослідництва за напрямом метеорології^{51, 52}. Надалі вчений неодноразово виступав з узагальнювальними спеціальними доповідями під час сесій НКР (наприклад, на тему «*Про клімат і погоду*»)⁵³. Деякі матеріали, присвячені висвітленню метеорологічних особливостей різних сезонів погоди в Україні, оприлюднено Д.К. Педаєвим у спеціальних виданнях [20].

У цей період Д.К. Педаєв виступив як експерт у справі щодо можливості запровадження штучного регулювання погоди за допомогою електрики. Зазначеній темі присвятили низку засідань бюро НКР у зв'язку з

⁵⁰ Люляев М.М., Богатир Т.К., Адешелідзе Ю.Ю. та ін. Дмитро Кондратович Педаев. *Вісник метеорології та гідрології*. 1936. № 11—12. С. 59.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 9, спр. 502, арк. 18—20.

⁵² ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 11, спр. 12, арк. 2—4.

⁵³ ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 9, спр. 502, арк. 445.

листом голови РНК УСРР В.Я. Чубаря, з яким він звернувся до Наркомзему УСРР. У фокусі обговорення була публікація радянського ученого, інженера-електрика Б.Б. Кажинського (1890—1962), оприлюднена у часописі «Планове господарство»⁵⁴, де розглянуто різні піонерські проекти зі штучного регулювання погоди. Зокрема, Б.Б. Кажинський висвітлив діяльність американського фізика В. Хейта, який розробив спеціальну електроустановку для викликання дощу. На думку автора публікації, вона вирішувала нагальні проблеми подолання посухи та неврожайів. Зазначена тема набула широкого резонансу: навіть розглядали можливість запрошення В. Хейта до УСРР і організації відрядження кількох фахівців (метеоролога та інженера-електрика) до США. У результаті НКР Наркомзему УСРР відмовилася від розгляду зазначених ініціатив, спираючись на експертну думку метеоролога Д.К. Педаєва (відповідно до протоколу засідання НКР)⁵⁵.

Зважаючи на щільний графік науково-організаційної діяльності навіть власну тарифну відпустку Д.К. Педаєв використовував для виконання робочих домовленостей: наприклад, улітку 1928 р. вчений читав лекції з метеорології на курсах підвищення кваліфікації спостерігачів українських метеорологічних станцій (Київ). Водночас, згідно з архівними документами, продовжуючи працювати в ХАО, впродовж 1928—1929 рр. Д.К. Педаєв на постійній основі виконував обов'язки директора обсерваторії під час частих відряджень (зокрема закордонних) і відпусток проф. М.М. Євдокимова⁵⁶ [21, с. 118—119]. Зазвичай до Д.К. Педаєва зверталося дуже багато людей за консультаціями та порадами, і ніхто ніколи не чув від нього відмови; він усім надавав посильну допомогу, приділяв увагу і час. За свідченням колег, *«його вказівки були ясними, конкретними, вичерпними, завжди висвітлювали питання повністю й глибоко спрямовували роботу на правдивий, науково-обґрунтований шлях»*⁵⁷.

До 1929 р. у Харкові не було спеціалізованих метеорологічних установ, тому фахівці у галузі метеорології та кліматології працювали у різних наукових установах міста. З метою *«розвитку регіональних метеорологічних досліджень та концентрації наукових кадрів»* у березні 1929 р. при природничій секції Харківського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук створено геофізичну підсекцію, головою якої одноголосно обрано Д.К. Педаєва (секретарем — М.І. Данилевського, першо-

⁵⁴ Кажинский Б.Б. Искусственное регулирование погоды при помощи электричества. *Плановое хозяйство*. 1928. № 3. С. 231—241.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 9, спр. 502, арк. 18—20.

⁵⁶ Архів НДІА ХНУ імені В.Н. Каразіна.

⁵⁷ Люляев М.М., Богатир Т.К., Адешелідзе Ю.Ю. та ін. Дмитро Кондратович Педаєв. *Вісник метеорології та гідрології*. 1936. № 11—12. С. 59.

го директора Укрмету) [19, с. 12]. Водночас Д.К. Педаєв увійшов і до складу Бюро з вивчення продуктивних сил України при Держплані УСРР, створеного у 1929 р.⁵⁸ У цей період учений плідно співпрацював з українським метеорологом В.І. Поріцьким (1900—1953), репресованим у 1931 р.: восени 1929 р. під редакцією Д.К. Педаєва вийшла друком книга В.І. Поріцького *«Метеорологічні станції. Організація їх та робота»*⁵⁹.

У грудні 1929 р. Управління метеорологічної та гідрологічної служби УСРР було реорганізовано у Гідрометеорологічний комітет УСРР при РНК УСРР (ГІМЕКОМ), до складу якого одним з перших призначено Д.К. Педаєва (на початку 1930 р.). Згідно з рішенням секції науки Держплану УСРР у грудні 1930 р. на базі наукових секцій Укрмету і метеорологічних обсерваторій у Харкові, Києві та Одесі сформовано перший в Україні Науково-дослідний гідрометеорологічний інститут (ГІМЕІН). Д.К. Педаєва призначено до складу оргбюро новоутвореної установи як персонального члена від НКР при колегії Наркомзему УСРР: учений почав працювати на посаді заступника директора з наукової частини ГІМЕІН, водночас очоливши і секцію кліматології⁶⁰ [22, с. 31]. Зважаючи на це згідно з розпорядженням Укрнауки (протокол № 23 від 26.04.1930 р.) Д.К. Педаєва звільнили з посади старшого геофізика ХАО (з 01.03.1930 р.)⁶¹. Також він припинив діяльність із керування метеорологічною мережею Харківщини, якою беззмінно опікувався з 1903 р.

ГІМЕІН і ГІМЕКОМ часто проводили різні наукові та організаційні наради. У 1932 р. скликано гідрометеорологічний з'їзд у Одесі, де обговорено п'ятирічний план заходів із більш ефективного обслуговування народного господарства УСРР. Дослідження ГІМЕІН у галузі гідрології пов'язані з вирішенням «Проблеми Великого Дніпра», освоєнням Полісся, обводненням Донбасу, Криворіжжя, благоустроєм малих водосховищ і рік України та ін. У 1933 р. Д.К. Педаєв узяв участь у розробленні масштабного індустріального проєкту «Проблема Великого Дніпра», спрямованого на створення каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі з метою вирішення енергетичної проблеми радянської індустрії, а також у проєкті «Великий Харків» («Проект соціалістичної реконструкції Харкова»), який розробляв інститут «Дніпромисто» з метою визначення перспектив розвитку міста до 1947 р. (промисловість, транспорт, сільське господарство, демографія тощо). Зокрема, Д.К. Педаєв підготував клі-

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 10, спр. 85, арк. 34.

⁵⁹ Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч. 2. КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». Київ, Харків: Оригінал, 2008. С. 125.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 11, спр. 1106, арк. 66.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 6, т. 4, спр. 6173, арк. 22—60.

матичні нариси для районів Придніпров'я та міста Харкова, які покладено в основу зазначених проєктів [23, с. 96—97].

На початку 1930-х рр. стало очевидно, що з метою подальшої розбудови галузі гідрометеорології в УСРР невідкладного вирішення потребує проблема її кадрового забезпечення і, відповідно, організації освітніх процесів і розвитку наукових досліджень. Зважаючи на це Д.К. Педаєв виступив (спільно з іншими ученими) з ініціативою щодо організації першого в Україні закладу вищої освіти гідрометеорологічного профілю. У результаті значної організаційної роботи (відповідно до Постанови РНК УСРР від 21.04.1932 р. № 22/742) засновано Харківський інженерний гідрометеорологічний інститут (ХІГМІ), який діяв у складі ГІМЕКОМ УСРР. ХІГМІ став першим українським (другим у СРСР після однотипного інституту в Москві) спеціальним закладом вищої освіти, призначеним для підготовки фахівців з гідрометеорології, аналогів яких у світі в той час не існувало [24, с. 5].

До структури новоствореного інституту увійшли три факультети: метеорології та кліматології, гідрології річок і гідрогеології та океанографічний. Проф. Д.К. Педаєв очолив кафедру метеорології та кліматології у межах відповідного факультету. Вчений зробив значний внесок у становлення і розвиток інституту, налагодження освітніх процесів; підготував низку конспектів лекцій для студентів: «Кліматологія земної кулі» (1935), «Термодинаміка атмосфери» (1935) та ін. Д.К. Педаєв багато працював над розробленням нових актуальних навчальних курсів, для чого замовляв через бібліотеку Харківського будинку вчених іноземну наукову літературу (зокрема, журнал *Meteorologische Zeitschrift* та додатки до нього *Bioklimatische Beiblätter*)⁶².

Проте першого випуску метеорологів і кліматологів ХІГМІ (1937) Дмитро Кіндратович Педаєв, який до останнього дня займався науково-дослідною та педагогічною діяльністю, не дочекався. 28 листопада 1936 р. по дорозі на лекцію йому стало зле й він раптово помер. Його колеги писали: «Дмитро Кіндратович вражав усіх, хто його знав, своєю дивною скромністю і простотою. Він ставився завжди до всіх просто, як товариш, друг, учитель. За це його любили й поважали всі, кому довелося працювати разом із ним...»⁶³.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У статті представлено наукову біографію проф. Д.К. Педаєва, одного із засновників харківської метеорологічної школи, який перебував біля витоків аерологічних і актинометричних досліджень на території України. Проаналізовано

⁶² ЦДАВО України, ф. Р-331, оп. 2, спр. 75, арк. 33, 41.

⁶³ Люляев М.М., Богатир Т.К., Адешелідзе Ю.Ю. та ін. Дмитро Кондратович Педаєв. *Вісник метеорології та гідрології*. 1936. № 11—12. С. 58.

науково-дослідну, педагогічну та організаційно-розпорядчу діяльність ученого; з'ясовано його доробок у період створення, трансформації та розвитку метеорологічних і гідрологічних структур України у 1920-х — 1930-х рр.; показано участь у створенні навчальних закладів гідрометеорологічного профілю; узагальнено науковий доробок ученого.

Матеріали історико-наукового дослідження життя і творчості проф. Д.К. Педаєва будуть використані у науково-дослідній роботі, присвяченій історії розвитку астрономічної та метеорологічної обсерваторій Харківського університету у XX ст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Педаев Д.К. Атмосферное электричество. *Записки императорского Харьковского университета*. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и Сыновья, 1895. Кн. 1. С. 101—160.
2. Роговской Е.А. История преподавания метеорологии. *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905)*. Харьков: Типография А. Дарре, 1908. С. 249—289.
3. Попов И.П., Педаев Д.К. Результаты наблюдений метеорологической станции Императорского Харьковского университета за 1900 год. *Записки императорского Харьковского университета*. Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и Сыновья, 1903. Кн. 1. С. 103—131.
4. Педаев Д.К. О термометрах для определения температуры почвы на различных глубинах. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1911. 9 с.
5. Педаев Д.К. О влиянии инея на урожай / Харьковская зем. метеоролог. сеть. Харьков: Тип. Б. Бенгиса, 1909. 384 с.
6. Педаев Д.К. Авиатор и погода: Об изменении скорости ветра к земной поверхности и на различных высотах. Изменение скорости ветра с высотой. Харьков: Тип. авиационного журнала «Тяжелее воздуха», 1912. 14 с.
7. Кушлакова Н.М., Савчук В.С., Рябченко О.Л. Часопис «Тяжелее воздуха» як джерело до вивчення історії вітчизняного повітроплавання. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 29. С. 242—262. <https://doi.org/10.15407/rksu.29.242>
8. Педаев Д.К. Харьковская метеорологическая обсерватория. *Наука на Украине*. 1922. № 3. С. 244—246.
9. Педаев Д.К. Інформаційний «Бюлетень» Укрмета. *Наука на Украине*. 1922. № 2. С. 173.
10. Педаев Д.К. Українське наукове товариство у Києві. Відділ природничих наук. Геофізична секція. *Наука на Украине*. 1922. № 2. С. 159—160.
11. Балишев М.А. Астрономія в Харкові у роки громадянської війни періоду Української революції (1917—1921). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2020. Т. 29. № 2. С. 110—118. <https://doi.org/10.15421/272027>
12. Балишев М.А. Астрономічні дослідження в Харкові наприкінці XIX ст. — першій половині XX ст. Київ: Наукова думка, 2022. 560 с. <https://doi.org/10.15407/976-966-00-1863-1>

13. Аерологічні спостереження [Передм. Д. Педаєва]. *Труди Харківської метеорологічної обсерваторії*. 1927. Т. 4. Вип. 1. Київ: Укрмет, 98 с.
14. Температура повітря [Передм. Д. Педаєва]. *Труди Харківської метеорологічної обсерваторії*. 1926. Т. 4. Вип. 2. Київ: Укрмет, 97 с.
15. Опади на Харківщині за 1915—1922 рр. [Передм. М. Данилевського, Д. Педаєва]. *Труди Харківської метеорологічної обсерваторії*. 1923. Т. 2. Вип. 1. Київ: Укрмет, 43 с.
16. Педаєв Д.К., Гук М.І. Кліматичний атлас України: півсхематичні карти нормального розподілу температури повітря, опадів та ймовірності посухи. Харків: Укрмет, 1927. 11 с.
17. Педаєв Д.К. Показчик російської метеорологічної літератури / Складено за матеріалами Метеорологічного відділу Харківської краєвої с.-г. дослідної станції. Київ: Укрмет, 1928. 267 ст.
18. Коваленко С.Д. До історії діяльності Української метеорологічної служби у складі Сільськогосподарського наукового комітету України (1921—1927). *Історія науки і біографістика*. 2009. № 5. URL: http://base.dnsgb.com.ua/INB/2009-5/09_kovalenko.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
19. Кокус В.В. Харківське наукове товариство при ВУАН та його внесок у розвиток регіональних географічних досліджень у 20-х рр. XX ст. *Наукові записки СумДПУ імені А.С.Макаренка*. 2011. Вип. 2. С. 9—15.
20. Педаєв Д.К. Метеорологические особенности осени, зимы и весны 1927/28 г. на Украине. *Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. Приложение*. 1929. № 34. С. 41—44.
21. Балишев М.А. Історико-біографічне дослідження життя та творчості українського астронома Миколи Миколайовича Євдокимова. *Наука та наукознавство*. 2022. 1(115). С. 105—131. <https://doi.org/10.15407/sofs2022.01.105>
22. Гідрометеорологічна служба України / За ред. В.М. Ліпінського. Київ: Сталь, 2015. 292 с.
23. Балишев М.А. До історії Харківської обсерваторії: наукова біографія геофізика та метеоролога Дмитра Педаєва. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XX Всеукраїнської наукової конференції молодих учених та спеціалістів / НААН, ННСГБ*. Вінниця: «ТВОРИ», 2025. С. 95—97.
24. Степаненко С.М., Сербов М.Г., Тучковенко Ю.С., Польовий А.М., Бубнов І.В. Одеському гідрометеорологічному інституту — Одеському державному екологічному університету — 80 років. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2012. № 10. С. 5—19.

REFERENCES

1. Pedayev, D.K. (1895). Atmospheric Electricity. *Notes of the Imperial Kharkiv University*. Kharkiv: Printing and Lithography M. Zilberberg and Sons. Book 1, 101—160 [in Russian].
2. Rogovskoy, E.A. (1908). History of meteorology teaching. *The Physics and Mathematics Faculty of Kharkiv University during the first hundred years of its existence (1805—1905)*. Kharkiv: Typography of A. Darre, 249—289 [in Russian].

3. Popov, I.P., & Pedayev, D.K. (1903). Results of observations by the meteorological station of the Imperial Kharkiv University for 1900. *Notes of the Imperial Kharkiv University*. Kharkiv: Steam Printing and Lithography M. Zilberberg and Sons. Book 1, 103—131 [in Russian].
4. Pedayev, D.K. (1911). *On thermometers for determining soil temperature at various depths*. Kharkiv: “Pechatnoe Delo” [in Russian].
5. Pedayev, D.K. (1909). *On the influence of frost on the harvest*. Kharkiv Regional Meteorological Network. Kharkiv: Typography of B. Bengis [in Russian].
6. Pedayev, D.K. (1912). *Aviator and Weather: On Changes in Wind Speed at the Earth's Surface and at Various Altitudes. Changes in Wind Speed with Altitude*. Kharkiv: Typography of the aviation magazine “Heavier than Air” [in Russian].
7. Kushlakova, N.M., Savchuk, V.S., & Ryabchenko, O.L. (2022). The journal “Heavier than Air” as a source for studying the history of domestic aeronautics. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 29, 242—262. <https://doi.org/10.15407/rksu.29.242> [in Ukrainian].
8. Pedayev, D.K. (1922). Kharkiv Meteorological Observatory. *Science in Ukraine*, 3, 244—246 [in Russian].
9. Pedayev, D.K. (1922). Informational “Bulletin” of Ukrmet. *Science in Ukraine*, 2, 173 [in Russian].
10. Pedayev, D.K. (1922). The Ukrainian Scientific Society in Kyiv. *Science in Ukraine*, 2, 159—160 [in Russian].
11. Balyshev, M.A. (2020). Astronomy in Kharkiv during the Civil War in the Period of the Ukrainian Revolution (1917—1921). *Studies in the History and Philosophy of Science and Technology*, 29 (2), 110—118. <https://doi.org/10.15421/272027> [in Ukrainian].
12. Balyshev, M.A. (2022). *Astronomical research in Kharkiv in the late 19th century — first half of the 20th century*. Kyiv: Naukova dumka. <https://doi.org/10.15407/976-966-00-1863-1> [in Ukrainian].
13. (1927). Aerological Observations [Foreword by D. Pedayev]. *Proceedings of the Kharkiv Meteorological Observatory*, 4 (1). Kyiv: Ukrmet [in Ukrainian].
14. (1926). Air Temperature [Foreword by D. Pedayev]. *Proceedings of the Kharkiv Meteorological Observatory*, 4 (2). Kyiv: Ukrmet [in Ukrainian].
15. (1923). Precipitation in the Kharkiv Region in 1915—1922 [Foreword by M. Danilevsky, D. Pedayev]. *Proceedings of the Kharkiv Meteorological Observatory*, 2 (1). Kyiv: Ukrmet [in Ukrainian].
16. Pedayev, D.K., & Guk, M.I. (1927). *Climatic Atlas of Ukraine: Semi-schematic maps of normal distribution of air temperature, precipitation, and probability of drought*. Kharkiv: Ukrmet [in Ukrainian].
17. Pedayev, D.K. (1928). *Index of Russian meteorological literature. A compilation based on records of the Meteorological Department of the Kharkiv Regional Agricultural Research Station*. Kyiv: Ukrmet [in Russian].
18. Kovalenko, S.D. (2009). On the history of the Ukrainian Meteorological Service as part of the Agricultural Scientific Committee of Ukraine (1921—1927). *History of Science and Biography*, 5. URL: http://base.dnsgb.com.ua/INB/2009-5/09_kovalenko.pdf (last accessed: 20.07.2025) [in Ukrainian].

19. Kokus, V.V. (2011). The Kharkiv Scientific Society at the Ukrainian Academy of Sciences and its contribution to the development of regional geographical research in the 1920s. *Scientific Notes of Sumy State Pedagogical University*, 2, 9—15 [in Ukrainian].
20. Pedayev, D.K. (1929). Meteorological features of autumn, winter, and spring 1927/28 in Ukraine. *Proceedings on applied botany, genetics, and selection. Appendix*, 34, 41—44 [in Russian].
21. Balyshv, M.A. (2022). The life and scientific work of Mykola Evdokymov (1868—1941), a Ukrainian astronomer: A historical and biographical study. *Science and Science of Science*, 1(115), 105—131 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/sofs2022.01.105>
22. Lipinsky, V.M. (Ed.). *Hydrometeorological Service of Ukraine*. Kyiv: Stal, 2015 [in Ukrainian].
23. Balyshv, M.A. (2025). On the history of the Kharkiv Observatory: A scientific biography of geophysicist and meteorologist Dmitry Pedayev. *History of Education, Science, and Technology in Ukraine: Proceedings of the 20th All-Ukrainian Scientific Conference of Young Scientists and Specialists*. Vinnytsia: TVORY, 95—97 [in Ukrainian].
24. Stepanenko, S.M., Serbov, M.G., Tuchkovenko, Yu.S., Poliovyi, A.M., & Bubnov, I.V. (2012). Odessa Hydrometeorological Institute — Odessa State Environmental University celebrates 80 years. *Ukrainian Hydrometeorological Journal*, 10, 5—19 [in Ukrainian].

Одержано / Received 01.08.2025

Прорецензовано / Revised 23.08.2025

Підписано до друку / Accepted 28.09.2025

M.A. Balyshv, Dsc (History), director
Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine
139, Moskalivska str., Kharkiv, 61157, Ukraine
e-mail: m.a.balyshv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

THE SCIENTIFIC CONTRIBUTION OF DMYTRO PEDAYEV (1873—1936), A UKRAINIAN GEOPHYSICIST AND METEOROLOGIST

The article summarizes the results of a comprehensive historical and scientific study of the life and scientific work of Professor Dmytro Pedayev. It is a continuation of a series of historical and biographical studies devoted to highlighting the scientific achievements of scientists who laid the foundations of modern natural science through their tireless work in the late 19th — early 20th centuries. Dmytro Pedayev is one of the founders of the Kharkiv meteorological school and belongs to a small group of scientists who conducted the first aerological and actinometric studies in Ukraine. Under the editorship of Prof. Pedayev, a series of reference publications were published, which during the 1910s — 1930s formed the basis for further work in the field of regional climatology and served as a convincing guideline for further generalizations.

The main areas of work of this talented scientist and organizer of science were concentrated in the fields of geophysics, meteorology, and climatology in the Slobozhanshchyna and the Dnieper Region. It has been established that a number of publications briefly mention certain aspects of the scientist's scientific, organizational, and pedagogical activities, but there is no comprehensive work devoted to reconstructing his complete scientific biography. Due to the study of archival retro-information resources, the main milestones in the scientific biography of Prof. Pedayev have been established, the stages of the scientist's research work have been identified, his participation in the development of meteorological science in Ukraine and the creation of hydro-meteorological structures in the 1920s and 1930s has been confirmed, and examples of the scientist's extensive public and educational activities have been provided. The multifaceted organizational and administrative activities of Prof. Pedayev in the Agricultural Scientific Committee of Ukraine, the Ukrainian Meteorological Service, and the Hydro-meteorological Committee of the Ukrainian SSR are considered; the main milestones of the scientist's scientific and pedagogical activities at the Kharkiv Institute of Public Education, the Scientific Research Hydro-meteorological Institute, the Kharkiv Engineering Hydro-meteorological Institute, and the Kharkiv Astronomical Observatory are highlighted.

Keywords: *aerology, actinometry, geophysics, Dmytro Pedayev, climatology, weather balloons, meteorology, meteorological observatory, meteorological station, Ukrainian Meteorological Service, Kharkiv University, Kharkiv Engineering Hydro-meteorological Institute.*